

DOI: <https://doi.org/10.32839/2304-5809/2019-10-74-102>

УДК 1(091):141

Ярмолицька Н.В., Москальчук М.М.

Київський національний університет імені Тараса Шевченка

ПРОБЛЕМИ ПІЗНАННЯ, СВОБОДИ ТА ГУМАНІЗМУ В ДОСЛІДЖЕННЯХ І.В. БИЧКА В РАДЯНСЬКИЙ ПЕРІОД

Анотація. У статті проаналізовано особливості розвитку української філософської думки радянського періоду в контексті формування філософських досліджень вітчизняного вченого Ігоря Валентиновича Бичка. Здійснено історико-філософський аналіз поглядів І. Бичка в якому основна увага акцентувалась на формуванні філософської концепції вченого; зроблена спроба репрезентувати його перші філософські здобутки у період 60-70 рр. XX ст. Простежено ключові моменти досліджень І. Бичка, що дало можливість визначити внесок який був зроблений вченим у формування атмосфери інтелектуальної свободи та духовного поступу, руху у напрямку пошуку істини, оснований на філософській рефлексії. Поглиблене вивчення та проведення експлікації проблеми пізнання, свободи, гуманізму, представлених у працях І. Бичка, дозволило зробити обґрунтований висновок про загальнофілософські засади його підходів до зазначеної проблематики.

Ключові слова: І. Бичко, наукове пізнання, свобода, гуманізм, абсурд, волюнтаризм, фаталізм, радянська доба.

Yarmolitska Nataliia, Moskalchuk Maryna

Taras Shevchenko National University of Kyiv

PROBLEM OF KNOWLEDGE, FREEDOM AND HUMANISM IN RESEARCH I.V. BUCHKA IN SOVIET PERIOD

Summary. In the article analyzed of development features of Ukrainian philosophical thought soviet period in the context of formation philosophical researches of domestic scientist Igora Valentinovicha Buchka. In the modern realities this inquiry is very relevant, because Ukrainian intelligent culture needs a determining of their identity, and study soviet philosophical heritage is gives possibility to understand better the real values and worldviews of scientists, who worked at times domination of soviet ideology. Historical and philosophical analysis of views has been carried out I. Buchka, where is general attention was emphasized on formation philosophical concept of scientist; an attempt was made to represent his first philosophical achievements in period of 60-70 years XX c. In general, being the author of a thorough work on philosophy I. Buchko stay at the origin becoming Ukrainian philosophy, and his philosophical researches always be directed on human being, on philosophical searches the improvement of the epistemological direction, on thinkings concerning the correlation between practical and spiritual opposition alienation, freedom of choice, humanistic intentions and comprehension of historical and philosophical traditions. Key points of the research have been traced I. Buchka which made it possible to determine the contribution made by the scientist to the formation of an atmosphere of intellectual freedom and spiritual progress movement towards the search for truth based on philosophical reflection. Deepening study and explication of the problem of cognition, freedom, humanism, who submitted in works of I. Buchka, allowed to make a valid conclusion about general philosophical principles of his approaches to these issues. The results obtained of inquiry complement idea about history of Ukrainian philosophy, namely period of soviet power, when philosophical knowledge were under ideological censorship however, it did not hurt I. Buchko to stay on positions objectivity, philosophical search, search of freedom own choice.

Keywords: I. Buchko, scientific knowledge, freedom, humanism, absurdity, voluntarism, fatalism, soviet era.

Постановка проблеми. Сьогодні історія української філософської думки є досить цікавим предметом дослідження тому, що являється важливим елементом інтелектуальної історії народу. Неможливо робити філософію не беручи до уваги внесок попередніх поколінь, тому сучасні науковці все частіше звертаються до досліджень періоду радянської доби, коли філософія офіційно мала політико-ідеологічний характер, в якому домінував жорсткий контроль над вираженням думок. У 60-70-ті рр. XX ст. вузловим пунктом усіх філософських досліджень були проблеми теорії пізнання, методології науки, наукове та гуманістичне тлумачення ряду ідей, які мали істотний вплив на створення власних теоретико-пізнавальних та методологічних концепцій вчених. Загалом, українська філософська спадщина потребує принципового перегляду в рамках культурної практики сучасного суспільства. Тому **мета** цієї статті – зробити короткий огляд історії досліджень вітчизняного

вченого – Ігоря Валентиновича Бичка, приділяючи особливу увагу інтерпретації питань пізнання, свободи, гуманізму, зроблених ним в радянський період.

Аналіз останніх досліджень і публікацій. Споконвічні проблеми пізнання, свободи та гуманізму активно досліджувались і досліджуються як західними так і вітчизняними науковцями. Ці проблеми досліджував і І. Бичко, коло інтересів якого спочатку оберталось навколо становлення та розвитку ірраціональних концепцій в античній і середньовічній думці, згодом він звертається до проблеми свободи і пізнання, світоглядних особливостей національної свідомості українців. Останнім часом науковці все частіше звертаються до нашого недавнього радянського минулого. Так, хронологічне відтворення та авторські інтерпретації розвитку філософських та суспільно-політичних досліджень радянської доби представлені в працях вітчизняних вчених – Є. Андроса, П. Йолона, В. Лісового,

А. Лоя, С. Руденка, С. Йосипенка, І. Огородника, М. Поповича, С. Пролеева, А. Конверського, П. Кралоюка, В. Табачковського, М. Ткачук, В. Ярошовця та ін.

У сучасній українській філософській літературі є чимало праць присвячених філософській спадщині представників Київської філософської школи до кола якої належав і І. Бичко, і якого поправу називають одним із фундаторів сучасної вітчизняної школи історико-філософських досліджень. А. Конверський зазначив, що І. Бичко один із перших на європейському науковому рівні дослідив суто методологічні проблеми історії філософії, дивовижно поєднуючи простоту думки з її глибиною. Він поправу належить до кола вчених, які в другій половині ХХ ст. створили унікальну «Київську філософську школу» [1, с. 5]. М. Попович зазначав, що І. Бичко належав до тієї більшості людей, які зробили «критику сучасної буржуазної філософії», яка для радянських читачів стала відкриттям сучасної західної філософської культури. Більшість його праць були присвячені різним філософським та історико-філософським темам, але всі вони були натхненні філософією свободи [2, с. 7].

Слід згадати надзвичайно важливу та унікальну роль І. Бичка в розвитку філософії в Україні у 60-х р. ХХ ст., період, коли чітко намітився перехід від традиційних класичних проблем філософії (діалектичний та історичний матеріалізм) до людиновимірності філософського осягнення дійсності [3, с. 7–8]. Дослідженнями філософсько-антропологічних пошуків І. Бичка займався вітчизняний вчений Є. Андрос, підкреслюючи роль наукового здобутку І. Бичка на формування філософської культури, культури мислення, відмітивши важливість досліджень вченого для антропо- та соціокультурних процесів в Україні [4, с. 11–12]. Як писав В. Табачковський – І. Бичко вніс свіжий подих інтелектуальної свободи в період усєї «доби застою», він намагався знайти свободу творчого самовияву в процедурі зворотній щодо того сумного шляху, яким «знекультурилася» офіційна марксистська філософія. Майже вся рання творчість І. Бичка присвячена розгляду феноменології філософських уявлень про свободу, зумовлених протидією тоталітаризмові та неототалітаризмові. «Свобода – то не «пароль» і поготів не «панацея»; свобода вельми складна антропологічна проблема, котра залишатиметься відкритою доки існує людство» [5, с. 126–131].

Виклад основного матеріалу. На початку 60-х рр. філософські дослідження І. Бичка в основному були зосереджені на проблемах свободи і пізнання. Саме в цей період з'являються ґрунтовні праці в яких, розвиваючи ідеї пізнання, вчений намагається з'ясувати, що таке пізнання та чи правомірно буде говорити про нього застосовуючи до нього свободу. Для цього І. Бичко розробляє, на той час, малодосліджені питання у філософії – співвідношення пізнання та свободи, приділяючи особливу увагу розкриттю гуманістичної направленості пізнання, яке, запевняє вчений, допомагає людині перебудувати навколишній світ. Загалом, тематика наукового спадку І. Бичка змінювалась від десятиліття до десятиліття, але саме завдячуючи цьому сформу-

вався неповторний авторський стиль його філософських пошуків.

Звернемось до праці І. Бичка «Пізнання та свобода» (1969 р.), в якій автор намагається конструктивно подолати відчуження, акцентуючи на тому, що свобода людської діяльності не безмежна. Він запевняє, що межі людської свободи не такі вже й жорсткі, як це може здатись на перший погляд. Мотиви віри в кінечне торжество людини можна знайти не тільки у науковців, ця тема простежується також і у розмислах українських поетів і письменників. Так, наприклад, долучаючись до аналізу міфології та художньої творчості можна ознайомитись з проблемою свободи в її конкретно-чуттєвому вираженні. «Проблема свободи – це перш за все питання про *можливості* активного впливу людини на оточуючий світ, про *здатність до подолання* тих або інших перешкод... Отже, *поняття свободи виявляється тісно зв'язаним з рішенням проблеми людини, її сутності*» [6, с. 6].

Досліджуючи різні точки зору на людину, І. Бичко звертає увагу на те, що в релігії людина розуміється як одне з «творінь» бога, а її вчинки цілком визначаються волею «творця». Людина це частина природи, тому її дії повинні узгоджуватись із законами природи. Таке «рішення» цієї проблеми, зазначає вчений, розглядалось різними напрямками домарксистського матеріалізму. Але, відмічає І. Бичко, і в ідеалізмі, і в метафізичному матеріалізмі людина бачиться тільки частиною певного світового універсуму, який існує поряд з іншими його частинами, які підпорядковані в своїх основних характеристиках визначаючому впливу «універсального світового порядку». Таке уявлення, вважає І. Бичко, значно обмежує самостійність людини, її свободу, зводячи до діяльності, якої вимагає «універсальний світовий порядок». Тоді як роль людського розуму (свідомості) в цьому випадку «зводиться до функції пізнання необхідності з метою пристосування вчинків до направлень її дій» [6, с. 8–9].

Загалом, зв'язок проблеми свободи з проблемою пізнання спостерігається ще на ранніх етапах розвитку філософської думки. Ще Геракліт стверджував, що мислення є великим достоїнством, а мудрість полягає в тому, щоб говорити про істинне, прислухаючись до природи, й чинити відповідно з нею. Така точка зору пізніше була висловлена Спінозою в тезі «свобода є пізнана необхідність», саме вона, зазначає І. Бичко, відіграла в історії філософії позитивну роль, і була розвинена Г. Гегелем, як один з етапів у розкритті діалектичного взаємозв'язку між категоріями «свобода», «пізнання» та «необхідність». Втім, саме Спіноза і Гегель, вважає вчений, надали вказаній тезі фаталістичної направленості, що й стало наслідком історичної (метафізичної) обмеженості їхньої діалектики. Адже, саме фаталізм робить безглуздим, як саме поняття свободи, так і цінність пізнання. Чим вище підіймається людина по сходинках історичного прогресу, тим очевиднішими стають не тільки теоретична, але й фактична неспроможність фаталізму. Хоча фаталізм і зберігає свої позиції стосовно рішення проблеми людини та свободи, зазначає І. Бичко, він все ж таки поступається перед швидко зростаючим впливом нової, протилежної йому тен-

денції – волонтаризмом, який бере свій початок від суб'єктивного ідеалізму Д. Берклі, Д. Юма та ін. «В протилежність фаталізму волонтаризм не визнає принципової обмеженості активних здібностей суб'єкта з боку будь-якої зовнішньої (об'єктивної) необхідності. Поняття свободи в силу цього набуває у волонтаристичній концепції *абсолютний* характер, стаючи тотожним сваволі» [6, с. 9–10].

Втім, волонтаризм лише по формі є відмінним від фаталізму у рішенні проблеми свободи і людини. У фаталізмі ж обмеження свободи відбувається ззовні (від зовнішніх по відношенню до людини факторів), воно є об'єктивним, тоді як у волонтаризмі обмеження виходить від самої людини. Як зазначав І. Бичко, «за фаталізмом пізнання забезпечує людині пристосування до необхідності шляхом максимально точного копіювання зовнішніх «детермінуючих факторів». Тому вирішальна роль у пізнанні належить споглядаючому зовнішній світ розуму. Волонтаризм, зневажливо відноситься до функцій споглядаючому зовнішній світ розуму, тому головна увага в ньому приділяється сприйняттю внутрішніх станів – емоційним переживанням, інтуїтивному відчуттю і т.п. «І хоча зовні гносеологічні позиції фаталізму та волонтаризму різко протистоять один одному (як раціоналістичний і ірраціоналістичний), тим не менш обидва – *пасивно-споглядальні*» [6, с. 10–11]. Але ці обидві точки зору на проблему людини у питаннях свободи та пізнання, І. Бичко вважає однаково неспроможними. Обидва напрями, так чи інакше приходять до антигуманістичних висновків, з чого слідує, що жива людини і за фаталізму, і за волонтаризму залишається за межами їхнього поля зору. Тільки нерозуміння того, що питання свободи – це перш за все практичне питання, і було джерелом тих труднощів, які зводили філософську думку, яка віками шукала рішення проблеми свободи, в глухий кут фаталізму або волонтаризму.

Зазначимо, що становлення філософсько-світоглядної позиції І. Бичка в радянські часи відбувалось відповідно до ідей марксистсько-ленінської ідеології. В часи «казенного» марксизму проблема свободи вирішувалась лише з позицій марксистського гуманізму, тобто філософії, яка виходить з вірного (наукового) розуміння сутності людини. Звичайно такі ідеї не могли не залишити свій відбиток на позиції молодого тоді І. Бичка, який вважав, що такою філософією був діалектичний та історичний матеріалізм, в якому знайшла завершення матеріалістична традиція. Як визначали К. Маркс і Ф. Енгельс, завершеною, тобто такою, що має характер наукової філософії, матеріалізм є неминуче матеріалізмом, який «співпадає з *гуманізмом*» [6, с. 12].

Відповідно до висновків класиків марксизму-ленінізму, специфічність людини, як природної істоти, визначається тією обставиною, що людина не просто продукт природи, вона є вищим продуктом її розвитку. Специфічна форма життєдіяльності людини – суспільне життя є вищою формою руху матерії. Стає зрозуміло, що людина, будучи зв'язаною з найвищою з усіх форм руху матерії, постає в ній істотою «універсальною». За визначенням класиків марксизму-

ленінізму «універсальність» та свобода людини виражається в практичній діяльності, практиці, яка і є реально-конкретним, активним виявом її соціальності. Саме «практична діяльність, практика і є сутнісним проявом специфічності людини, вона є *спосіб буття людини в світі*» [6, с. 15]. Олюднення, тобто – гуманізація дійсності є характерною рисою людської діяльності, починаючи з моменту виділення людини зі світу тварин. «В цьому сенсі весь рух історії виступає як рух *реального* гуманізму, який розуміється в якості *об'єктивного* процесу олюднення дійсності» [6, с. 26]. Втім, цей процес в умовах приватної власності міг здійснюватись лише стихійно, постійно долаючи породжуване відчуження односторонньо-утилітарне відношення людини до світу. Тому гуманізм, який виступав як протест людини проти владарювання відчуження та проявлявся у формі культурного (наукового, літературного, художнього та ін.) течія, був відірваний від об'єктивного процесу олюднення дійсності. Поступове «стирання» різкого відчуження тілесного і духовного, раціонального та емоційно-чуттєвого виражало глибокі процеси, які відбувались в суспільному організмі: стрімко нарощувалась міць людської практики, яка згодом все більш чітко починає усвідомлюватись, складаючись в своєрідне світосприйняття, відоме в історії під назвою – *гуманізм*. Що цікаво, мислителі-гуманісти особливо підкреслювали «незавершеність» людської дії, її «відкритості» серед безлічі можливостей. Критикуючи сучасний буржуазний гуманізм І. Бичко пояснює, що гуманістичні ідеали такого гуманізму не зв'язані з якоюсь особливою формою суспільства. Буржуазні гуманісти вважають, що не «соціалізація», а «гуманізація», моральна, філантропічна проповідь гуманістичних ідеалів є, тією силою, яка здатна олюднити дійсність. Таке протиставлення «соціалізації» і «гуманізації» показує розрив між «теоретичним» і «практичним» гуманізмом. Тільки усвідомлення такого розриву і є необхідною передумовою справжнього, наукового гуманізму [6, с. 28–29].

Досліджуючи гуманістичну функцію пізнання І. Бичко погоджується із визначенням класиків марксизму-ленінізму, які вважали, що постійне висунання нових цілей є свідченням однієї з сторін активності людської свідомості. Тільки через практичні дії творча активність свідомості робить реальні зміни в світі (К. Маркс). «Пізнання, таким чином, не само по собі змінює світ, а прокладає шлях до його предметно-чуттєвих змін. Оскільки ж такі зміни направлені на підпорядкування дійсності людині, суспільству, на її олюднення, пізнання, яке стимулює подібні зміни, виконує гуманістичну функцію ідеального освоєння дійсності» [6, с. 32–35]. В тих випадках, коли діяльнісна, гуманістична сторона пізнання випадає з поля зору дослідника, самому дослідженню завдається шкода, яка починається з процесу перетворення істини в оману. Таким чином, істина, з гуманістичної точки зору, полягає в розумінні пізнання як діяльності, яка олюднює світ в ідеальному плані в якому істина виступає як своєрідна міра панування людини над навколишньою дійсністю. Тоді як омана, навпаки, стає мірою залежності людини від навко-

лишньої дійсності й підпорядковує людину стихійним силам природи і суспільства [6, с. 59–60].

Продовжуючи досліджувати тему пізнання та свободи І. Бичко намагається знайти та розкрити їхній істотний внутрішній зв'язок шляхом дослідження причини ізольованості їхнього розгляду в домарксистській та сучасній, немарксистській філософії. Людська свідомість представляє вищу форму відображення в силу свого якісного специфічного характеру. Від інших форм відображення вона відрізняється своїм суспільним характером. Це визнають більшість вчених-природознавців і філософів, але «суспільна властивість» мислиться ними як рівнозначне, за способом свого буття, іншим «природним» (фізичним, хімічним, біологічним і т.п.) властивостям людини. Звідси і спроба виявлення суспільної природи свідомості [7, с. 3–5]. Свого часу К. Маркс і Ф. Енгельс вказували на принципову неспроможність подібного натуралістичного підходу до аналізу суспільних характеристик людини, а також і свідомості.

Якщо говорити про саму свідомість, то вона, як зазначає І. Бичко, здатна розкривати власний зміст лише в процесі пізнання, яке являється розпредмечуванням (перетворенням з «побутової» знову в «діяльну» форму) тієї практичної (трудова, суспільно-історичної та ін. видів) діяльності, результатом опрідмечування якої і стає сама свідомість. З цього слідує, що суспільний характер свідомості полягає в тому, що вона має своїм безпосереднім джерелом людську практичну діяльність. Тож логічно припустити, що свідомість і її активне виявлення – пізнання, не можуть не містити в собі тих істотних характеристик, які притаманні практичній діяльності. Тут однією з провідних характеристик, без урахування якої практична діяльність втрачає будь-який сенс, є свобода [7, с. 8–9]. На цій основі, в силу діяльної природи свідомості, пізнання, яке є функціонуючою свідомістю, проявляється глибокий органічний зв'язок із свободою. Втім, на думку І. Бичка, ця сторона пізнання менше всього зв'язана із свободою. Органічний зв'язок пізнання із свободою

не є чимось «безпосередньо даним». «Безпосередньо, пізнавальний процес виступає як розпредмечування, знання, як «активізація» цього знання, як вміння оперувати елементами знання (поняттями, судженнями, умовиводами, ідеями, теоріями и т.п.) у відповідності з деякими *правилами* (законами логіки, наприклад)» [7, с. 10].

Таким чином, за визначенням І. Бичка, пізнання – це перш за все *людська діяльність*, воно, при всій своїй специфічності, виконує загальну для будь-якої людської діяльності функцію, таку як освоєння людиною дійсності; воно виступає як вільна діяльність, тобто як процес вільного вибору майбутнього. Також слід зауважити, що досягнення істини не є знаходження заздалегідь готового результату, виявлення чогось «прихованого», адже досягнення істини це також вибір. «Процес досягнення істини, оскільки він здійснюється в ході пізнавальної діяльності реального (а не зведеного, як, наприклад, у Гегеля, до самосвідомості) людини, є в першу чергу активний творчий процес, а не автоматичне, однозначно обумовлене природною необхідністю «доведення» істини. В процесі пізнання людина не просто слідує приписам тієї або іншої логічної схеми, які відображають вимоги наявної необхідності, а вільно обирає свій шлях» [7, с. 45–46].

Висновки. Початок наукової діяльності І. Бичка припав на період існування радянської філософії, яка без дотримання партійних настанов не мала шансів на існування. Але такий ідеологічний компонент не завадив почав молодому вченому дещо відійти від ідеологічних догм та стати на бік національно-культурного відродження. Хоча він і не створив власної школи, але вплинув на багатьох вітчизняних філософів не тільки свого часу, але й став прикладом для наступних поколінь вчених. Пошук нових точок зростання філософського знання, формування сучасної культури, освоєння української філософської традиції, відкритість до нових ідей, – так можна було б визначити головні напрямки в розвитку філософських досліджень у творчому спадку І. Бичка в радянський період.

Список літератури:

1. Конверський А.Є. Феномен Ігоря Бичка. *Вісник Київського національного університету імені Тараса Шевченка. Серія : Філософія. Політологія.* 2011. № 105. С. 5.
2. Попович М.В. Про Ігоря Бичка. *Вісник Київського національного університету імені Тараса Шевченка. Серія : Філософія. Політологія.* 2011. № 105. С. 6–7.
3. Ярошовець В.І. Філософське сумління І.В. Бичка і методологія історії філософії. *Вісник Київського національного університету імені Тараса Шевченка. Серія : Філософія. Політологія.* 2011. № 105. С. 7–11.
4. Андрос Є.І. І.В. Бичко у філософському та антропологічному процесі України. *Вісник Київського національного університету імені Тараса Шевченка. Серія : Філософія. Політологія.* 2011. № 105. С. 11–14.
5. Табачковський В.Г. Шляхи свободи: вчора і сьогодні (Ігор Бичко). *Вісник Київського національного університету імені Тараса Шевченка. Серія : Філософія. Політологія.* 2011. № 105. С. 125–131.
6. Бычко И.В. Познание и свобода. Москва : Политиздат, 1969. 215 с. (Над чем работают, о чем спорят философы).
7. Бычко И.В. Познание и свобода : автореф. дис. на соискание уч. степени доктора филос. наук : спец. 09.00.01 «диалектический и исторический материализм». Киев, 1973. 46 с.
8. Бичко І.В. До питання про гносеологічну форму природничо-наукового знання. *Філософські проблеми сучасного природознавства. Міжвідомчий науковий збірник.* Київ : Вид-во Київського університету, 1965. Вип. 4. С. 12–19.
9. Конверський А.Є., Бичко І.В., Огородник І.В. Філософська думка у Київському університеті: історія і сучасність. За заг. ред. проф. А.Є.Конверського. Київ : Центр навчальної літератури, 2005. 336 с.

References:

1. Konverskyj, A.Ye. (2011). Fenomen Igorya Bychka [Phenomen of Igor Bichko]. *Visnyk Kyuyivskogo nacionalnogo universytetu imeni Tarasa Shevchenka. Seriya: Filosofofiya. Politologiya*, no. 105, pp. 5.
2. Popovych, M.V. (2011). Pro Igorya Bychka [About Igor Bichko]. *Visnyk Kyuyivskogo nacionalnogo universytetu imeni Tarasa Shevchenka. Seriya: Filosofofiya. Politologiya*, no. 105, pp. 6–7.

3. Yaroshovecz, V.I. (2011). *Filosofske sumlinnya I.V. Bychka i metodologiya istoriyi filosofiyi* [Philosophical conscience of Igor Bichko and the methodology of history of philosophy]. *Visnyk Kyivskogo nacionalnogo universytetu imeni Tarasa Shevchenka. Seriya: Filosofiya. Politologiya*, no. 105, pp. 7–11.
4. Andros, Ye.I. (2011). *I.V. Bychko u filofskomu ta antropokulturnomu procesi Ukrainy* [Igor Bichko in philosophical and anthropocultural process of Ukraine]. *Visnyk Kyivskogo nacionalnogo universytetu imeni Tarasa Shevchenka. Seriya: Filosofiya. Politologiya*, no. 105, pp. 11–14.
5. Tabachkovskij, V.G. (2011). *Shlyaxy svobody: vchora i sodayni* (Igor Bychko) [The ways of freedom: before and now (Igor Bichko)]. *Visnyk Kyivskogo nacionalnogo universytetu imeni Tarasa Shevchenka. Seriya: Filosofiya. Politologiya*, no. 105, pp. 125–131.
6. Bychko, I.V. (1969). *Poznanie i svoboda* [Cognition and freedom]. Moskva : Politizdat, 215 p. (Nad chem robotajut, o chem sporjat filosofy). (in Russian)
7. Bychko, I.V. (1973). *Poznanie i svoboda* [Cognition and freedom]: avtoref. dis. na soiskanie uch. stepeni doktora filos. nauk: spec. 09.00.01 «dialekticheskij i istoricheskij materializm». Kyiv, 46 p.
8. Bychko, I.V. (1965). *Do pytannya pro gnoseologichnu formu pryrodnycho-naukovogo znannya* [To the question of the epistemological form of natural scientific knowledge]. *Filosofski problemy suchasnogo pryrodoznavstva. Mizhvidomchyy naukovyy zbirnyk*. Kyiv : Vyd-vo Kyivskogo universytetu, no. 4, pp. 12–19.
9. Konverskyj, A.Ye., Bychko, I.V., & Ogorodnyk, I.V. (2005). *Filosofska dumka u Kyivskomu universyteti: istoriya i suchasnist* [Philosophical Thought at Kyiv University: History and Modernity]. Za zag. red. prof. A.Ye. Konverskogo. Kyiv : Centr navchalnoyi literatury, 336 p. (in Ukrainian)